

UDK 634.54:631.524(477)

ДЕНДРОПАРК “СОФІЙКА” ЯК ЦЕНТР ІНТРОДУКЦІЇ ВИДІВ РОДУ *CORYLUS* L. В УКРАЇНІ

І.С. КОСЕНКО

Дендрологічний парк “Софіївка” НАН України
Україна, 20300 Умань, вул. Київська, 12а

На підставі власних досліджень та аналізу літературних джерел описано історію інтродукції видів *Corylus* L. у “Софіївку” та в Україну загалом. Виділено чотири періоди інтродукції, вказано місця культури видів *Corylus* в Україні.

Дендрологічний парк “Софіївка” НАН України, що в Умані, широко відомий далеко за межами України не лише як один з найвидатніших зразків садово-паркового мистецтва кінця XVII — першої половини XIX ст., а й як центр інтродукції деревних, чагарникових і трав’янистих рослин. Колекційний фонд парку становить 2017 таксонів, з них 1233 — деревних і чагарникових та 784 — трав’янистих. Географічні координати парку: 48°46′ пн. ш. і 30°14′ сх. д. Висота над рівнем моря від 170 до 216 м. Площа парку — понад 170 га. Дендропарк розташований на гранітному батоліті. Граніт залягає на глибині 20–40 м і більше, в балках і руслах річок подекуди виходить на поверхню, утворюючи мальовничі скелі. Головною ґрунтотвірною породою є лес і сучасні алювіально-делювіальні відклади ден балок і долин, а в окремих місцях — граніт.

Клімат району “Софіївки” помірний, м’який. Середня багаторічна річна температура — 10,1 °С. Сума температур за період з температурою понад 10 °С становить 2500–2800. Середня температура липня дорівнює 19,7 °С, максимальна — 38 °С. Середня тем-

пература січня становить –4,4 °С, мінімальна — –37 °С. Річна кількість опадів коливається від 339 до 949 мм, в середньому дорівнює 512 мм. Ґрунт промерзає взимку на глибину 75–80 см, в окремі зими — до 120 см. Сніговий покрив утворюється з другої декади грудня, висота його в середньому досягає 15–18 см, тривалість залягання снігового покриву 120 діб. Узимку часті відлиги, коли температура підвищується до 9–12 °С, тому сніговий покрив нестійкий. Ґрунт повністю розмерзається звичайно в третій декаді березня. Рано восени, у вересні, і пізньої весни, в травні, бувають приморозки на ґрунті.

Ґрунти на території парку різні: реградовані чорноземи, темно-сірі лісові опідзолені, темно-сірі слабозмиті лісові, лучно-болотні і ґрунти початкової стадії ґрунтоутворення [5]. Географічні, кліматичні та орографічні умови парку, який розташований у правобережній частині лісостепової зони Середньодніпровського району флори Східної Європи, створюють умови для гарного росту тут численних видів рослин лісового, лучного, степового, прибережного, болотного та водного місцезростань, є сприятливими для інтродукції та успішного введення

© І.С. КОСЕНКО, 2000

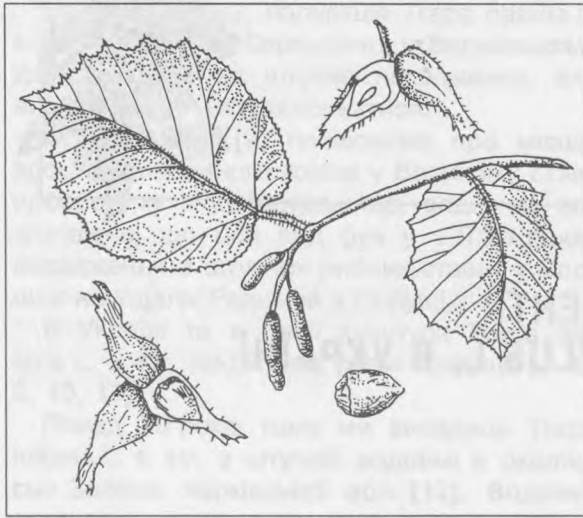

РИС. 1. *Corylus maxima* Mill.

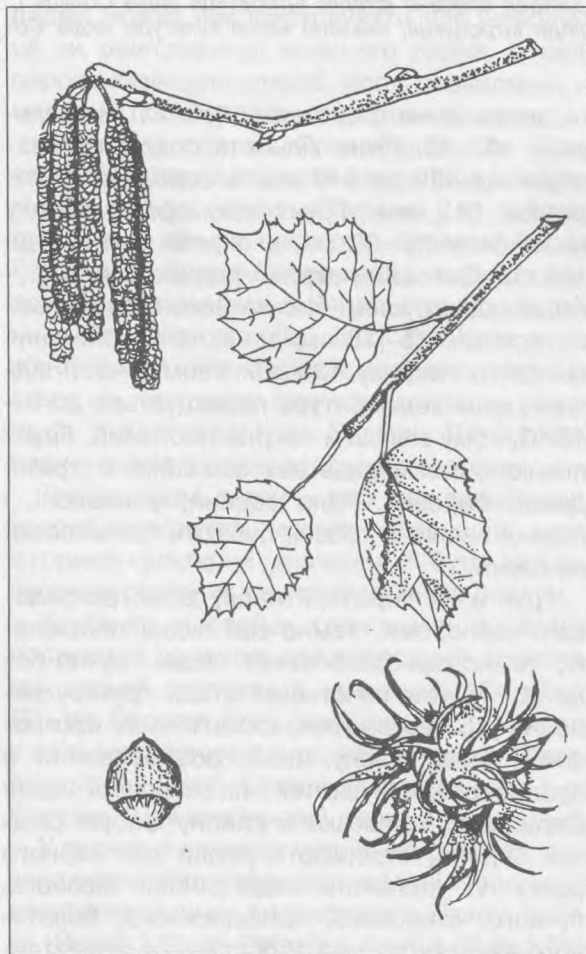

РИС. 2. *Corylus colurna* L.

в культуру фактично всіх відомих видів роду *Corylus* L.

У складі автохтонної флори України є лише один вид роду *Corylus* — ліщина звичайна (*Corylus avellana* L.), яка поширена на всій території України, за винятком крайніх південних районів.

Крім ліщини звичайної в Україні культивують південноєвропейські, північноамериканські, центрально- та східноазійські види ліщини, які практично всі є в колекційних, маточних та експозиційних насадженнях "Софіївки". Це зумовлене тим, що частина видів роду *Corylus* L. була інтродукована тут понад 100 років тому, як, наприклад, *C. colurna* [1, 4], інші види та форми цього роду — близько 50 років тому: *C. heterophylla* Pisch., *C. avellana* форма 'Fuskorubra', *C. maxima* ф. 'Atropurpurea'. Всі інші види інтродуковано в парк упродовж останніх 20 років.

На підставі власних досліджень та аналізу літературних джерел коротко опишемо історію їх інтродукції як у "Софіївку" зокрема, так і в Україну загалом.

Ліщина велика (*Corylus maxima* Mill., 1759) (рис. 1). Про час інтродукції в Україну ліщини великої точних чи хоча б приблизних даних немає. Більшість дослідників [2, 3, 6—8] визначають XVII ст., коли вона з'явилася у ландшафтних парках Правобережжя. Відтоді вона досить швидко поширилася в культурі і нині культивується у більшості ботанічних садів, багатьох дендрологічних парках та у деяких міських парках (Київ, Львів, Житомир, Чернівці, Суми, Володимир-Волинський) [2, 3, 6]. Особливо часто трапляється її пурпуроволиста форма (*C. maxima* Mill. f. *atropurpurea* Dochnahl; синоніми: *C. purpurea* Lodd., *C. atropurpurea* Hort., *C. atrocyanquinca* Hort.). Ця форма є у міських насадженнях Києва, Львова, Житомира, Володимира-Волинського [2, 3].

Слід зауважити, що, можливо, інтродукція ліщини великої на території нинішньої України почалася значно раніше — ще в античні часи, коли стародавні греки колонізували Північне Причорномор'я. Можна припустити, що вони завезли культурні форми виду, які в античні часи вже культивувалися в Середземномор'ї.

Ліщина ведмежа (*Corylus colurna L.*, 1753) (рис. 2). Інтродукована в Україну 1806 р. в Кременецькому ботанічному саду (Тернопільська обл.) [6]. Проте дерева цієї інтродукції в Кременці до наших днів не збереглися. За нашими дослідженнями, у 1983 р. на місці колишнього Кременецького ботанічного саду росли 3 дерева ліщини ведмежої віком близько 60 років, заввишки 17 м і діаметром стовбура на висоті 1,3 м у середньому 20 см. Очевидно, це насінневе потомство тих особин, що були інтродуковані 1806 р.

Проте найстаріші дерева ліщини ведмежої в Україні, за нашими даними, нині є у парку с. Маків (Хмельницька обл., Дунаєвецький р-н) та у смт Драбів (Черкаська обл.) [1]. Вік цих дерев на час чергових досліджень (1999) становив 154 роки. Всі дерева перебувають у доброму стані. Майже 100-річного віку досягли 3 дерева ліщини ведмежої в Устимівському дендропарку (с. Устимівка Глобинського району Полтавської обл.) [9]. Саджанці цих дерев було одержано з Ростова-на-Дону в 1911 р. Майже 110-річного віку досягли 4 дерева ліщини ведмежої у дендропарку "Софіївка", які ростуть в арборетумі, закладеному В.В. Пашкевичем у 1890—1891 рр. Вони стали родоначальниками великої кількості дерев ліщини ведмежої в алейних, вуличних і паркових насадженнях Умані та багатьох міст і сіл Черкаської, Вінницької, Кіровоградської, Полтавської, Донецької та Харківської областей. В Уманському й Великоанадольському (Донецька обл.) держлісгоспах ліщину ведмежу випробовують у лісових культурах.

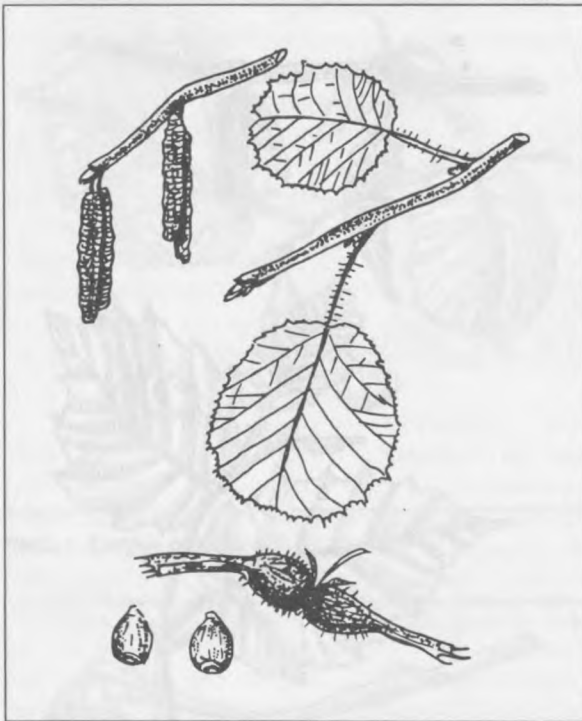
Нині ліщину ведмежу культивують у більшості ботанічних садів України, у багатьох дендрологічних і ландшафтних парках, зокрема, в Національному ботанічному саду НАН України (Київ), Донецькому ботанічному саду НАН України (Донецьк), Криворізькому ботанічному саду НАН України (Кривий Ріг), Державному Нікітському ботанічному саду (Ялта), Дніпропетровському ботанічному саду Дніпропетровського державного університету та університетських ботанічних садах Києва, Одеси, Чернівців, Черкас, Львова, Харкова, в ботанічних садах Житомира, Він-

РИС. 3. *Corylus pontica* C. Koch.

РИС. 4. *Corylus americana* Marsch.

РИС. 5. *Corylus cornuta* Marsh.РИС. 6. *Corylus tibetica* Batal.

ниці, Кам'янця-Подільського, Полтави, дендрологічних парках "Олександрія" (Біла Церква), "Софіївка" (Умань), "Тростянець" (Чернігівська обл.), "Веселі Боковеньки" (Кіровоградська обл.), у Краснокутському дендропарку (Харківська обл.), дендропарку "Асканія-Нова" (Херсонська обл.), в раніше згадуваному Устимівському дендропарку (Полтавська обл.) та у міських насадженнях крім названих вище областей ще у Львові, Житомирі, Черкасах, Немирові (Вінницька обл.), Кременці (Тернопільська обл.) [1]. З плодів, отриманих з Устимівського дендропарку, вже є посадковий матеріал у відповідних установах Алтайського, Краснодарського та Приморського країв Росії, який відрізняється тим, що досить рано вступає у генеративну фазу розвитку [9].

Всього в насадженнях "Софіївки" та Умані росте понад 3 тис. плодоносних екземплярів *Corylus colurna*, вирощених як з плодів дерев власної інтродукції, так і з плодів дерев Устимівського дендропарку, з плодів, надісланих у 1950—1957 рр. з Калінінграда (Росія). З 1984 р. в дендропарку "Софіївка" ростуть 42 екземпляри ліщини кавказької (***Corylus iberica* Kom.-Nat., 1938**), завезені нами із Закатальського заповідника (Азербайджан) та з Тбіліського ботанічного саду (Грузія), які практично нічим не відрізняються від типового дерева *C. colurna*.

Ліщина понтійська (*Corylus pintica* С. Koch., 1849) (рис. 3). Вперше інтродукована у 1970-х роках Кам'янець-Подільським ботанічним садом [6]. Крім цього, культивується у дендропарку "Софіївка". У міських і паркових насадженнях України нами не виявлена.

Ліщина американська (*Corylus americana* Marsch., 1788) (рис. 4). Вперше інтродукована 1940 р. у дендропарку "Тростянець" (Чернігівська обл.) та Красностростянецькою лісососнісною станцією Українського науково-дослідного інституту лісового господарства (Тростянець Сумської обл.) [6]. Нині культивується також у Національному ботанічному саду НАН України (Київ), Донецькому ботанічному саду НАН України (Донецьк), в університетських ботанічних садах Дніпропетровська, Чернівців, Харкова, у Ка-

м'янець-Подільському ботанічному саду та у дендропарку "Софіївка" НАН України. У міських і паркових насадженнях України нами не виявлена.

Ліщина рогата (*Corylus cornuta* Marsh., 1785) (рис. 5). Вперше інтродукована 1940 р. у Краснокутському дендропарку (Харківська обл.) [6]. Нині культивується у Донецькому ботанічному саду НАН України (Донецьк), ботанічному саду Полтавського педагогічного університету та у дендропарках "Софіївка" (Умань Черкаської обл.), "Олександрія" (Біла Церква Київської обл.) і "Тростянець" (Чернігівська обл.). У міських і паркових насадженнях України нами не виявлена.

Ліщина тибетська (*Corylus tibetica* Walp., 1910) (рис. 6). Вперше в Україні інтродукована 1994 р. у дендропарку "Софіївка" 2-річним саджанцем з Угорщини, де була вирощена з насіння цього виду, взятого з природного ареалу. У 1998 р. цвіла, але плодів не було отримано, можливо, із-за сильних весняних морозів. Нами розмножено методом відсадки більш ніж 10 екземплярів цього виду. Це поки що єдине місце культури цього виду в Україні.

Ліщина Жаквемонта (*Corylus jacquemontii* Desaisne, 1898) або ліщина розірвана (*C. lacera* Walidi) (рис. 7). Вперше в Україну інтродукована у дендропарку "Софіївка" з арборетуму "Курнік" (Польща) восени 1999 р. саджанцем заввишки 2,5 м. В арборетум "Курнік" доктором Г. Ерном у 1996 р. було передано два саджанці ліщини Жаквемонта, вирощені в ботанічному саду "Берлін-Далем" (Німеччина) з насіння, зібраного ним у вересні 1983 р. в околицях селища Калан (Пакистан), що розташоване в верхів'ї р. Сват на висоті близько 2700—2800 м над р. м. [10].

Ліщина китайська (*Corylus chinensis* Franch., 1899) (рис. 8). Вперше інтродукована нами в дендропарк "Софіївка" насінням, взятим у 1993 р. в ботанічному саду "Берлін-Далем". З цього насіння станом на весну 2000 р. виросло 7 саджанців *C. chinensis*, які тричі пересаджували в різні місця парку, основні стовбури їх досягли висоти в середньому 2 м. До весни 1998 р. росли нічого вираженим деревом, навесні 1999 р.

РИС. 7. *Corylus jacquemontii* Desaisne

РИС. 8. *Corylus chinensis* Franch.

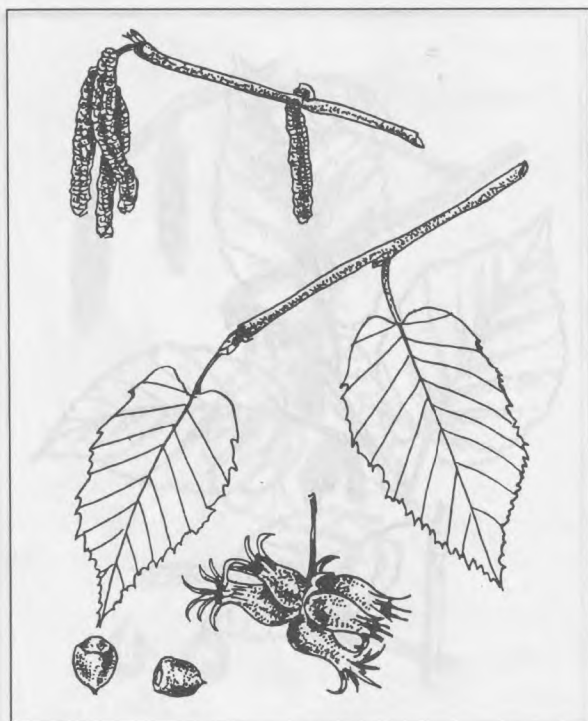

РИС. 9. *Corylus heterophylla* Fisch.

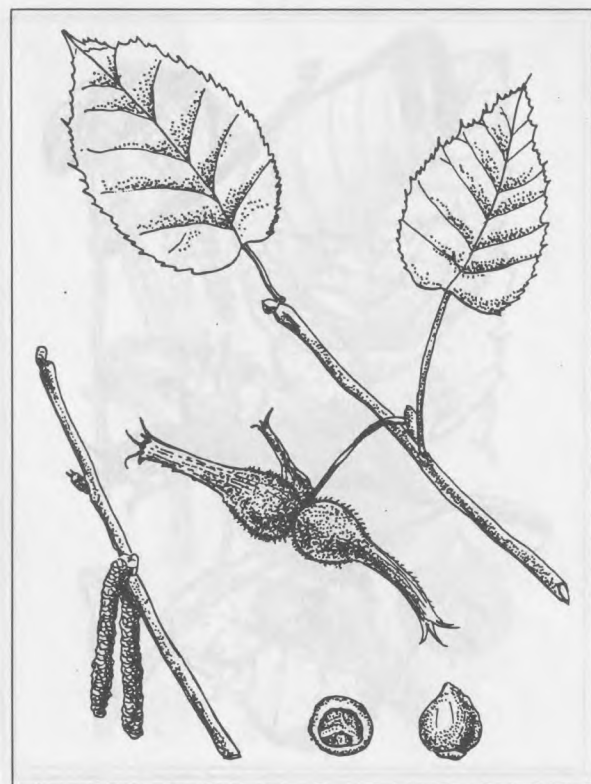

РИС. 10. *Corylus mandshurica* Maxim.

всі саджанці від кореня утворили додаткові пагони, які дали приріст за рік від 0,20 до 1,50 м, на окремих саджанцях утворились чоловічі сережки. Всі вони життєвою формою набрали ознак куща. 12 жовтня ми знову посіяли горіхи, взяті з дерев у ботанічному саду "Берлін-Далем". Навесні 1999 р. виростало 20 сіянців заввишки від 16 до 51 см, а навесні 2000 р. ще зійшли сіянці, за якими ведуть спостереження. Отже, "Софіївка" для цього виду є єдиним місцем культури в Україні.

Ліщина різнолиста (*Corylus heterophylla* Fisch., 1838) (рис. 9). Вперше була інтродукована 1927 р. дендрарієм Київського лісогосподарського інституту (нині ботанічний сад Національного аграрного університету) [6]. Зараз культивується у Національному ботанічному саду НАН України (Київ), Донецькому ботанічному саду НАН України (Донецьк), у ботанічних садах університетів Києва, Одеси, Львова, Харкова, у дендропарках "Софіївка", "Тростянець" (Чернігівська обл.), "Асканія-Нова" (Херсонська обл.).

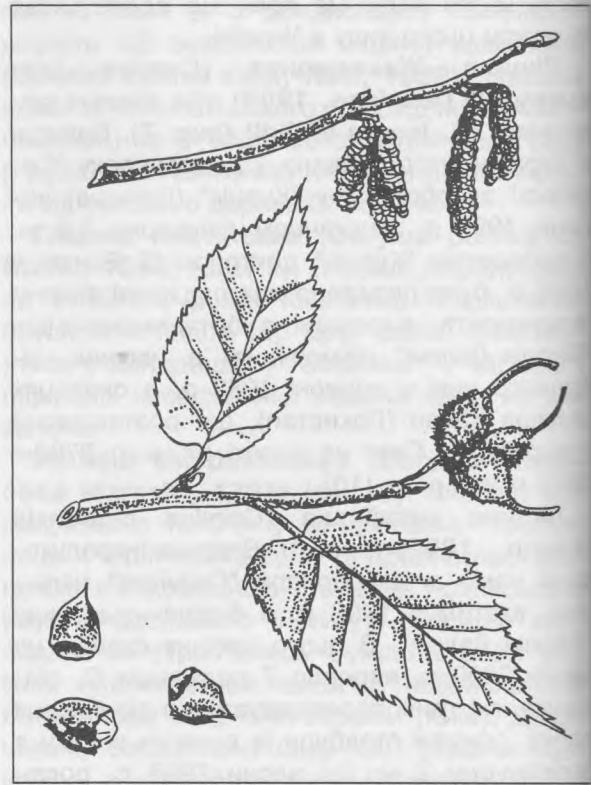

РИС. 11. *Corylus sieboldiana* Blume.

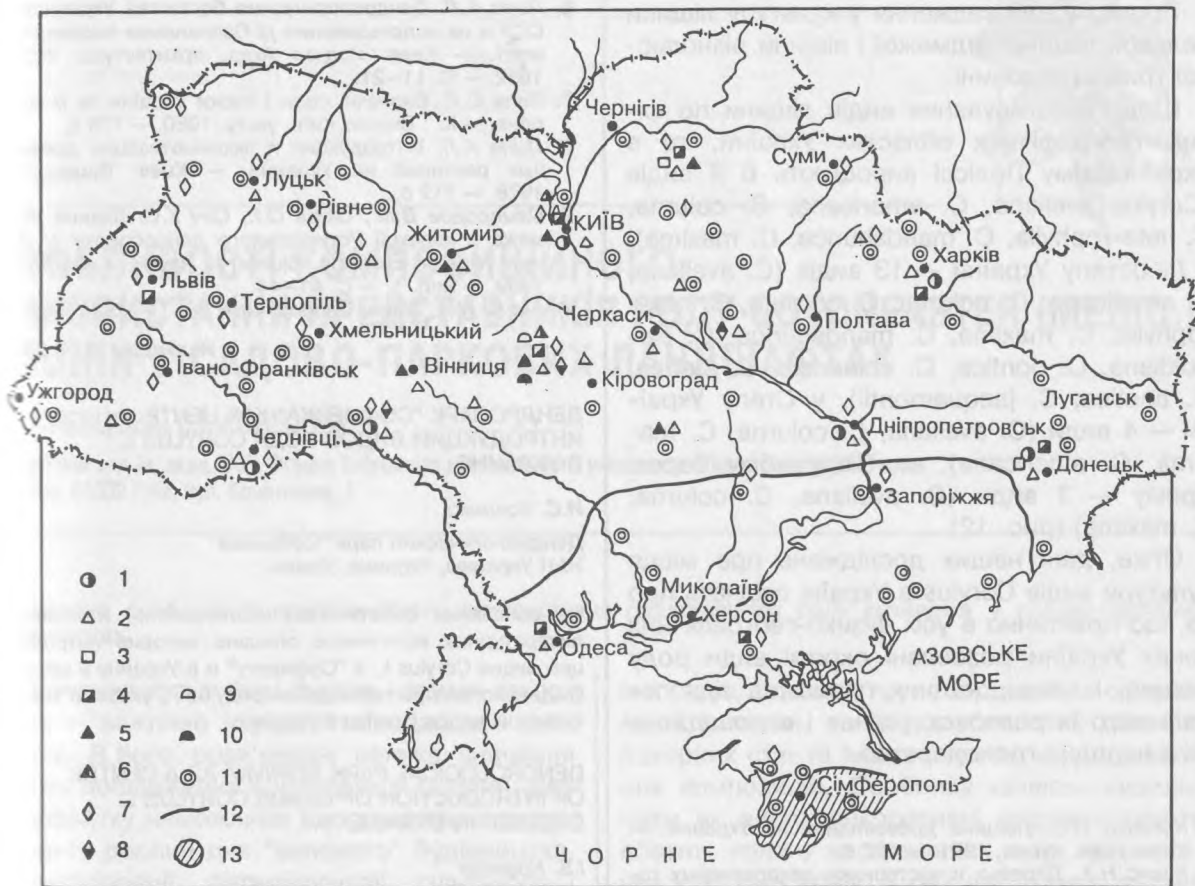

Рис. 12. Місця культури видів *Corylus* в Україні:

1 — *C. americana*; 2 — *C. colurna*; 3 — *C. cornuta*; 4 — *C. heterophylla*; 5 — *C. manshurica*; 6 — *C. sieboldiana*; 7 — *C. maxima*; 8 — *C. pontica*; 9 — *C. tibetica*; 10 — *C. chinensis*; 11 — *C. avellana*; 12 — південна межа природного ареалу *C. avellana*; 13 — природний ареал *C. avellana* в Криму

У міських насадженнях України нами не виявлена.

Ліщина маньчжурська (*Corylus mandshurica* Maxim., 1851) (рис. 10). Інтродукована в Україну в 1937 р. [3]. Культивується в ботанічних садах Києва, Житомира, Вінниці та в дендропарках "Софіївка", "Тростянець".

У міських і паркових насадженнях України не виявлена.

Ліщина Зібольдова (*Corylus sieboldiana* Blume, 1850) (рис. 11). Вперше інтродукована в 1959 р. Центральним ботанічним садом АН УРСР (Київ) [3]. Крім цього, культивується також у дендропарку "Софіївка".

Отже, в історії інтродукції в Україну видів ліщини досить чітко можна виділити чотири періоди.

Перший період, початок якого неможливо встановити хоча б приблизно, — це інтродукція з природної флори України ліщини звичайної. Можливо, це відбувалося наприкінці XII ст., тобто перед падінням Київської Русі внаслідок монголо-татарської навали. Цей період інтродукції злився з наступними, і процес триває донині, оскільки ще не всі можливі у природній дендрофлорі України форми ліщини звичайної культивують в Україні.

Другий період розпочався у XVIII ст. введенням у культуру ліщини великої.

Третій період розпочався у XIX ст. з інтродукції ліщини ведмежої.

Четвертий період розпочався у 1920-х роках інтродукцією ліщини різнолистої.

Процеси впровадження у культуру ліщини великої, ліщини ведмежої і ліщини різнолистої тривають донині.

Щодо культивування видів ліщини по фізико-географічних областях України, то в Українському Поліссі вирощують 6 її видів (*Corylus avellana*, *C. americana*, *C. colurna*, *C. hete-rophylla*, *C. mandshurica*, *C. maxima*), у Лісостепу України — 13 видів (*C. avellana*, *C. americana*, *C. colurna*, *C. cornuta*, *C. hete-rophylla*, *C. maxima*, *C. mandshurica*, *C. sieboldiana*, *C. pontica*, *C. chinensis*, *C. iberica*, *C. tibetica*, *C. jacquemontii*), у Степу України — 4 види (*C. avellana*, *C. colurna*, *C. maxima*, *C. americana*), на Південному березі Криму — 3 види (*C. avellana*, *C. colurna*, *C. maxima*) (рис. 12).

Отже, дані наших досліджень про місця культури видів *Corylus* в Україні свідчать про те, що практично в усіх фізико-географічних зонах України розселені окремі види роду ліщина, і немає жодних перешкод для подальшого їх розповсюдження і впровадження в народне господарство.

1. Косенко І.С. Лещина дрововидная на Украине. — Киев: Наук. думка, 1991. — 107 с.
2. Кохно Н.А. Деревья и кустарники декоративных городских насаждений Полесья и Лесостепи Украины. — Киев: Наук. думка, 1980. — 236 с.
3. Кохно Н.А. Деревья и кустарники, культивируемые в Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1986. — 718 с.
4. Кохно Н.А., Курдюк А.М. Теоретические основы и опыт интродукции древесных растений в Украине. — Киев: Наук. думка, 1994. — 184 с.
5. Лыпа А.Л. "Софиевка". Уманский государственный заповедник (1796—1949). — Киев: Изд-во АН УССР, 1948. — 110 с.

6. Лыпа А.Л. Дендрологические богатства Украинской ССР и их использование // Озеленение населенных мест. — Киев: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 1952. — С. 11—21.
7. Лыпа О.Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. — 175 с.
8. Лыпа А.Л. Интродукция и акклиматизация древесных растений на Украине. — Киев: Вища шк., 1978. — 112 с.
9. Самородов В.М., Сюра О.І., Сич К.С. Ліщина ведмежа в колекції Устимівського дендропарку // Зб. наук. праць: Екологія. Біологічні науки. — Полтава, 1999. — Вип. 1. — С. 41—44.
10. Ern G. Mitt. Disch. Dendrol. Ges. 76, 71—75 (1986).

Надійшла 13.09.2000

ДЕНДРОПАРК "СОФИЕВКА" КАК ЦЕНТР ИНТРОДУКЦИИ ВИДОВ РОДА CORYLUS L. В УКРАИНЕ

І.С. Косенко

Дендрологический парк "Софиевка"
НАН Украины, Украина, Умань

На основании собственных исследований и анализа литературных источников описана история интродукции видов *Corylus L.* в "Софиевку" и в Украину в целом. Выделено четыре периода интродукции, указаны места культуры видов *Corylus* в Украине.

DENDROLOGICAL PARK SOFIIVKA AS A CENTRE OF INTRODUCTION OF GENUS CORYLUS L. SPECIES IN UKRAINE

I.S. Kosenko

Dendrological park Sofiivka,
National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Uman

Basing on his own investigations and analysis of literature the author describes the history of introduction of *Corylus L.* species to Sofiivka and Ukraine as a whole. Four periods of introduction have been distinguished, places of cultivation of *Corylus L.* species in Ukraine have been indicated.